

ХРИСТИАНСКОЕ ЧТЕНИЕ

Научный журнал
Санкт-Петербургской Духовной Академии
Русской Православной Церкви

№ 3

2020

В. Пузовић

Санктпетербуршка духовна академија и Срби: историјски пут и богословско наслеђе

DOI: 10.24411/1814-5574-2020-10048

Анотација: У историји српско-руских црквених односа дореволюциона Санктпетербуршка духовна академија заузима посебно место. Она је представљала важан центар образовања српских богослова. Развоју духовног образовања у северној руској престоници Срби су дали допринос још у XVIII веку. У том контексту важна су имена архимандрита Александро-невске лавре Петра (Смелића) и префекта Санктпетербуршке духовне семинарије Николе Кишдобранског. У XIX и почетком XX века Санктпетербуршка духовна академија постала је *alma mater* многим Србима, међу њима и патријарху Варнави (Росићу), Светом епископу Мардарију (Ускоковићу), епископима Сергију (Георгијевићу), Дамаскину (Грданичком), професорима српских богословских школа Душану Јакшићу, Павлу Швабићу, Лазару Перовићу и другима. Ову Академију похађали су најзначајнији српски богослови XX века Свети епископ Николај (Велимировић) и Преподобни Јустин (Поповић). Посебну важност за Србе у Санкт Петербургу имала је Катедра за Историју Православних словенских Цркава, на чијем се челу дуго налазило познати слависта Иван Савич Паљмов. Он је био ментор већини српских студената који су писали дисертације на теме из српске црквене историје. На тај начин Санктпетербуршка духовна академија постала је својеврстан центар проучавања српске црквене прошлости. У раду се на основу архивских материјала анализира улога Санктпетербуршке духовне академије у животу Српске Цркве и развоју српског богословља.

Кључеве слова: српско-руске црквене везе, Санктпетербуршка духовна академија, српско богословље, кандидатске дисертације, Иван Савич Паљмов, патријарх Варнава (Росић), Свети епископ Николај (Велимировић), Преподобни Јустин (Поповић).

Об авторе: **Владислав Пузовић**

Доктор богословских наука, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду (Србија).

E-mail: vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9415-6668>

Ссылка на статью: Пузовић В. Санктпетербуршка духовна академија и Срби: историјски пут и богословско наслеђе // Христианское чтение. 2020. № 3. С. 87–95.

Рад је настао у оквиру пројекта «Српска теологија у XX веку» (бр. 179078), подржаног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

KHRISTIANSKOYE CHTENIYE [Christian Reading]

Scientific Journal
Saint Petersburg Theological Academy
Russian Orthodox Church

No. 3

2020

Vladislav Puzovic

St. Petersburg Theological Academy and the Serbs: the Historical Way and Theological Heritage

DOI: 10.24411/1814-5574-2020-10048

Abstract: St. Petersburg Theological Academy had a special role in the history of Serbian-Russian Church relations before the Russian Revolution. It was an important center of education for Serbian theologians. Serbs contributed to the development of theological education in the northern Russian capital in the 18th century. Peter (Smelich), Archimandrite of the Alexander Nevsky Lavra, and Nicholas Kishdobronsky, the prefect of the St. Petersburg Theological Seminary, were important persons within that context. St. Petersburg Theological Academy became *alma mater* to many Serbs in the 19th and the early 20th centuries. Patriarch Varnava (Rosić), St. Mardarije (Uskoković), bishops Sergej (Georgijević) and Damascene (Grdanichky), as well as Dušan Jakšić, Pavle Švabić, and Lazar Perović, professors in Serbian seminaries were among them. Saint Nikolai (Velimirović) and Saint Justin (Popović), the greatest Serbian theologians of the twentieth century, were students of St. Petersburg Theological Academy. The Department of History of the Slavic Churches was very important for Serbs studying in St. Petersburg. Ivan Savich Palymov, a famous professor of Slavic culture and literacy, chaired this department for a long period of time. He mentored the majority of Serbian students who were writing their theses on the subject of Serbian Church History. St. Petersburg Theological Academy thus became a unique center for research of the past of the Serbian Orthodox Church. This paper is an analysis of the role of St. Petersburg Theological Academy in the life of the Serbian Church and the development of Serbian theology, based upon archival data.

Keywords: Serbian-Russian Church relations, St. Petersburg Theological Academy, Serbian theology, candidates' theses, Ivan Savich Palymov, Patriarch Varnava (Rosić), St. Nikolai (Velimirović), St. Justin (Popović).

About the author: **Vladislav Puzović**

Doctor of Theology, Associate Professor of the Faculty of Orthodox Theology at the University of Belgrade (Republic of Serbia).

E-mail: vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9415-6668>

Article link: Puzović V. St. Petersburg Theological Academy and the Serbs: the Historical Way and Theological Heritage. *Khristianskoye Chteniye*, 2020, no. 3, pp. 87–95.

Богато богословско наслеђе дореволюционих руских духовних академија представља важан духовни капитал Руске Православне Цркве. Бројни радови савремених руских богослова релевантно приказују историју и богословско наслеђе дореволюционих духовних академија¹. Критичко бављење историјом сопственог богословља и духовних школа представља поуздан темељ за даљи развој богословске науке и у том смислу представници савременог руског академског богословља могу да буду пример истраживачима из других помесних Цркава.

У богатом историјском наслеђу дореволюционих руских духовних академија постоји један сегмент на који би требало обратити посебну пажњу. Наиме, поменуте школе су биле највише богословске школе Руске Православне Цркве, али би било погрешно посматрати их искључиво у уском националном руском оквиру. Имајући на уму чињеницу да су у њима високо богословско образовање стицали представници готово свих православних народа, са пуним правом се може рећи да су то биле **васељенске духовне академије**. Током XVIII, а нарочито XIX и почетком XX века васељенско јединство Православља можда је најбоље било посведочено управо у овим школама. У њиховим клупама седели су, поред Руса, и Грци, Бугари, Румуни, Грузини, Чеси, православни Арапи, Јапанци, и наравно Срби. Све помесне православне Цркве имале су велико поверење у руске духовне академије и због тога су непрекидно слале своје представнике на даље богословско образовање у Русију. Васељенски карактер дореволюционих духовних академија представља важан духовни капитал Руске Православне Цркве који може да служи као историјски пример свеправославног јединства, посебно у овим тешким временима за читаву Православну Цркву у којима је њено васељенско јединство озбиљно угрожено.

Санктпетербуршка духовна академија била је *alma mater* великом броју иностраних студената, међу њима и бројним Србима. На тај начин се ова Академија трајно уткала у живот Српске Цркве. Истина, Санктпетербуршка духовна академија није била главни центар високог богословског образовања Срба у Руском царству. Највише Срба школовало се на Кијевској духовној академији, потом на Московској, док је Санктпетербуршка духовна академија била на трећем месту по броју српских студената². Ипак, међу њеним студентима нашла су се и четворица потоњих српских светитеља, један српски патријарх, двојица најзначајнијих српских богослова XX века, још неколико српских архијереја, као и професора српских богословских школа. Кроз њих је у Српској Православној Цркви зрачио утицај Академије на Неви.

Српски студенти на Санктпетербуршкој духовној академији

Подаци о школовању Срба током XVIII века у духовној школи при манастиру Светог Александра Невског у Санкт Петербургу су оскудни. У српској литератури помиње се неколико имена³. Значајну улогу у развоју духовног образовања

¹ Проучавање историје дореволюционог руског академског богословља представља један од приоритета савременог руског академског богословља. О томе током последњих година, између осталог, сведочи садржај научних часописа духовних академија, као и бројне научне конференције посвећене дореволюционом академском богословском наслеђу. Међу бројним истраживачима својим радовима издвајају се предавачи на руским духовним школама Наталија Јурјевна Сухова, Владимир Викторович Бурега, Дмитриј Андрејевич Карпук.

² О школовању Срба на дореволюционим руским духовним академијама, детаљније: [Пузовић, 2017].

³ Питомац дореволюционе Санктпетербуршке духовне академије и потоњи професор Богословије у Призрену Мирко Јовановић наводи да је први Србин који се школовао у Санкт Петербургу био рођак архимандрита Александро-невске лавре Србина Петра Смелића Стеван Раденковић. Тврди и да је у руској престоници богословско образовање стекао и потоњи светитељ митрополит Црногорско-приморски Петар I (Петровић Његош) [Свети Петар Цетињски] [Јовановић, 1926, 20–29]. Новији српски истраживач Чедомир Денић наводи да су се крајем XVIII века у Санкт Петербургу школовали Павле Кенгелац и Станислав Филиповић [Денић, 1986, 246–255].

у престоници, у овом периоду, имао је архимандрит Александо-невске лавре Петар (Смелић), потоњи архиепископ белгородски. Он је пружио важан допринос стабилизацији прилика у духовном училишту при поменутој лаври, отварајући пут ка успону ове школе [Карпук, 2013, 5–6]. Историчар Санктпетербуршке духовне академије Иларион Алексејевич Чистович изнео је податак да је током 80-их година XVIII века професор философије и префект Александро-невске духовне семинарије био «славјаносерб» Никола Кишдобрански. Чистович наводи да је Кишдобрански претходно похађао Кијево-Могиљанску академију и западне универзитете, те да је био наставник у духовном училишту у Сремским Карловцима, за време карловачког митрополита Павла (Ненадовића). У Санкт Петербург стигао је на позив митрополита Гаврила (Петрова) [Чистович, 1857, 39], чијим ће настојањима тамошња семинарија убрзо бити уздигнута у ранг духовне академије.

Главни период школовања Срба на Санктпетербуршкој духовној академији био је у другој половини XIX и почетком XX века. У том периоду на овој академији школовало се око 60 српских студената, од којих је један стекао степен магистра богословља, а 25 степен кандидата богословља [Пузовић, 2017, 472–564]. За Санктпетербуршку духовну академију у овом периоду била је везана једна специфичност која је била изузетно важна за Србе. Наиме, на овој академији је 1885. године успостављена Катедра за Историју Православних словенских Цркава (Журналы заседаний, 1886, 132–133). У њен задатак спадало је и проучавање српске црквене прошлости. Управо је ово утицало на повећање броја Срба у престоничкој академији крајем XIX и почетком XX века.

Ко су били Срби који су крајем XIX и почетком XX века студирали на Санктпетербуршкој духовној академији? Најпре треба истаћи да је Санктпетербуршка духовна академија била једина дореволюциона духовна академија у Русији коју је завршио један потоњи српски патријарх. Реч је о патријарху Варнави (Росићу) (1930–1937) који је у Санкт Петербургу, на крају студирања 1905. године, примио монашки постриг из руку тадашњег ректора епископа Сергија (Страгородског), потоњег руског патријарха. Љубав према руском народу патријарх Варнава је посведочио управо током своје управе Српском Црквом, када је био главни заштитник руских емиграната и њихове Руске заграничне Цркве. Интересантно је и то, што се том приликом супротставио захтеву свог духовног оца заменика мјестобљуститеља митрополита Сергија (Страгородског) да се укине Архијерејски синод Руске заграничне Цркве [Пузовић, 2016, 209–230]. Поред патријарха Варнаве Академију на Неви одређено време су похађала двојица највећих српских богослова у XX веку, Свети епископ Николај (Велимировић) и Преподобни Јустин (Поповић). Епископ Николај је још после завршетка богословије у Београду имао намеру да настави школовање у Русији⁴, међутим наставио га је на Западу, одакле је после стицања докторске титуле стигао у Санкт Петербург. Отац Јустин Поповић је стигао у Санкт Петербург ратне 1916. године, непосредно после примања монашког пострига у граду Скадру, где се налазио са главнином српске војске која се повлачила из отаџбине према Грчкој. Он је био у групи српских младића које је српска влада организовано послала на даље школовање у Русију. Путујући преко западне и северне Европе (Француска, Енглеска, Шведска) стигао је у руску престоницу и ступио на тамошњу духовну академију, где је према подацима из Централног државног историјског архива Санкт Петербурга провео један семестар (ЦГИА СПб. Ф. 277. Оп. 1. Д. 3839. Л. 106). Поред Оца Јустина (Поповића), током ратних година на Санктпетербуршкој духовној академији се школовао још један потоњи српски светитељ. Реч је о Светом епископу Америчко-канадском Мардарију (Ускоковићу), који је канонизован 2015. године. Он је припадао генерацији студената (1912–1916)⁵ и активно је учествовао у њиховим

⁴ У Централном државном историјском архиву Украјине у Кијеву налази се молба, коју је после завршетка Богословије у Београду 1902. године управи исте упутио Никола Велимировић, у којој тражи да настави богословско образовање у Русији (ЦГИАУК. Ф. 711. Оп. 1. Д. 11045. Л. 1).

⁵ У Централном државном историјском архиву Санкт Петербурга налази се студентски досије Светог Мардарија (ЦГИА СПб. Ф. 277. Оп. 1. Д. 273).

хуманитарним активностима током рата. Лично је обилазио петроградску сиротињу, држао им проповеди и односио материјалну помоћ коју је за њих прикупљао. Одмах по завршетку академије, у јесен 1916. године, кренуо је у обилазак заробљеничких логора у московском, казањском и омском војном округу, у којима су се налазили Словени припадници аустро-угарске армије, који су заробљени, махом у Галицији, током офанзива генерала Брусилова. Синђел Мардарије им се обраћао проповедима у којима је доминирала тема панславизма, са Русијом као словенским Пијемонтом [Драгутиновић, 2017, 23–42]. Из Русије је отишао у Сједињене Америчке Државе где је постао први српски епископ на северноамеричком континенту. Поред Светих Николаја (Велимировића), Јустина (Поповића), Мардарија (Ускоковића) на Санктпетербуршкој духовној академији се школовао и четврти потоњи српски светитељ. Реч је о Светом Севастијану (Дабовићу), првом старешини српске духовне мисије на северноамеричком континенту, канонизованом 2015. године, који је провео један семестар (1891) у Академији на Неви, после чега је прешао на Кијевску духовну академију (ЦГИАУК. Ф. 711. Оп. 3. Д. 2024. Л. 2). На овом месту је значајно подвући да су Санктпетербуршку духовну академију похађала прва двојица српских светитеља са северноамеричког континента.

Поред поменутих Срба на Санктпетербуршкој духовној академији се школовало још неколико значајних личности српског црквеног и научног живота. Међу њима су била и двојица српских епископа који су иза себе оставили значајно научно наслеђе. Реч је о епископима Дамаскину (Грданичком) (генерација 1913–1917) и Иринеју (Ђорђевићу) (један семестар на Академији, током 1916). Ту је и епископ Сергије (Георгијевић) (генерација 1892–1896). Међу професорима српских богословија у Београду, Сремским Карловцима, Призрену и на Цетињу, који су завршили Академију на Неви, истичу се Марко Драговић (генерација 1878–1882), Павле Швабић (генерација 1886–1890), Лазар Перовић (генерација 1890–1894), Душан Јакшић (генерација 1893–1897), Василије Ристић (генерација 1902–1906), Михаило Вујић (генерација 1911–1915), Мирко Јовановић (генерација 1913–1917) [Пузовић, 2017, 361–414]. Свако од њих оставио је иза себе солидно научно наслеђе у Српској Цркви.

Рад Ивана Савича Паљмова са српским студентима

У контексту школовања српских богослова у Санкт Петербургу једно име међу професорима духовне академије има посебну важност. Реч је о Ивану Савичу Паљмову, чуеном слависти и првом предавачу на Катедри за Историју Православних словенских Цркава⁶. Паљмов је био одличан познавалац српске црквене историје као и актуалних црквених прилика. Током припреме за преузимање новоосноване Катедре боравио је, почетком 80-их година XIX века у различитим словенским земљама, укључујући и српске земље. Био је у Краљевини Србији, Кнежевини Црној Гори, посетио је Карловачку митрополију и њене главне центре Сремске Карловце и Нови Сад, боравио је у Далмацији и Боки Которској. Истраживао је изворе за српску црквену историју, попут рукописа у Народној библиотеци у Београду, у патријаршијској библиотеци у Сремским Карловцима, манастиру Ковиљу код Новог Сада, библиотекама у Загребу и Љубљани. Сусретао се са истакнутим представницима српског црквеног живота преко којих се упознавао са актуелним српским црквеним приликама. Посебно је важно истаћи да се сусрео са архимандритом Никодимом (Милашем), тадашњим ректором богословије у Задру, чувеним канонистом и питомцем Кијевске духовне академије, од којег се информисао о историји Српске Цркве у Далмацији и актуелним унијатским притисцима Римокатоличке Цркве на православне Србе у том подручју⁷. Паљмов је о овом путовању поднео детаљан

⁶ О Ивану Савичу Паљмову, уз преглед референтне библиографије о њему, детаљније: [Лаптева, 2011, 25–35]. Недавно је објављен рад о Паљмову и на српском језику: [Пузовић, 2018, 63–73].

⁷ Поред архимандрита Никодима (Милаша) Паљмов се, током свог путовања, сусрео и разговарао са ректором богословије у Сремским Карловцима московским доктором богословља

извештај Савету Санктпетербуршке духовне академије у септембру 1883. године (Журналы заседаний, 1884, 50–94). Из овог извештаја могла се назрети појава научника који ће у Русији представљати незаобилазан ауторитет у вези са питањима српске црквене прошлости и садашњости.

Палмов је својим научним радовима дао важан допринос српској црквеној историографији. У том смислу посебно су важна његова два рада, с почетка 90-их година XIX века, *Исторический взгляд на начало автокефалии сербской церкви и учреждение патриаршества в древней Сербии* и *Новьяя даннья к вопросу об учреждении сербской архиепископии Св. Саввою в XIII в* [Палмов, 1891, 345–405; Палмов, 1892, 421–458]. Први рад био је свечано годишње предавање које је Палмов одржао на Санктпетербуршкој духовној академији 17. фебруара 1891. године. Други рад представљао је допуну првог, тако да се ови текстови могу посматрати као јединствена целина. У другом раду Палмов је по први пут упознао научну јавност са важним документом из српске црквене историје протестним писмом охридског архиепископа Димитрије (Хоматина) упућеним Светом Сави Српском, после добијања самосталности Српске Цркве 1219. године. Ово је било важно откриће за српску црквену историографију, а рад је изазвао значајну пажњу српских црквених историчара⁸, укључујући и оца српске критичке историографије архимандрита Илариона (Руварца)⁹. Палмов је руску црквену и научну јавност редовно упознавао са најновијим догађајима у Српској Цркви и достигнућима српске црквене историографије и то најчешће на страницама часописа *Христианское чтение* [Палмов, 1891, 8–36; 406–416; 460–491; Палмов, 1895, 636–640; Палмов, 1898, 455–470; Палмов, 1905, 679–698; 811–832; 3–19; Палмов, 1910, 508–526].

Палмов је држао апсолутни примат у раду са српским студентима у Санкт Петербургу. Он је био рецензент 14 кандидатских дисертација које су писали Срби. Поред њега, ментори Србима били су, између осталих, и Иван Јегорович Троицки, Тимотеј Василевич Барсов, Сергеј Александрович Солертински, Александар Павлович Високоостровски и други професори Академије. Ипак, већина Срба је долазила у Санкт Петербург управо због Палмова и његове Катедре¹⁰.

Као што је већ наглашено, већина српских студената долазила је у Санкт Петербург подстакнута постојањем Катедре за Историју Православних словенских Цркава, која није постојала на другим духовним академијама. Већина је писала кандидатске дисертације на теме из српске црквене историје, под менторством Ивана Савича Палмова. Палмов као ментор није био строг. О његовом односу са српским студентима сведочио је професор Николај Никанорович Глубоковски. Навео је да су српски студенти били под патронатом Палмова, у тој мери, да су «скоро сасвим измицали од професорског раководећег надзора». Палмов им је, по сведочењу Глубоковског, «свецело и без остатка давао сву своју словенску душу и као кокош сабирао своје пилиће под крила, недопуштајући било какву nelaгоду за њих, и буквално плачући молио различите олакшице и попуштања». По оцени Глубоковског, ово је често водило slabим резултатима српских студената, међу којима су само ретки успевали да се издигну изнад понуђених погодности [Глубоковский, 1999, 237]. И поред онога што је

архиђаконом Емилијаном (Радићем), епископом Бокочоторским Герасимом (Петрановићем), секретаром црногорског министарства просвете и црквених дела и питомцем Санктпетербуршке духовне академије Марком Драговићем.

⁸ Приказ овог рада Палмова објавио је тада водећи историчар Цркве у Краљевини Србији архимандрит Нићифор (Дучић): [Дучић, 1892, 876–884].

⁹ По сведочењу познатог српског историчара Јована Радонића рад Палмова *Новьяя даннья к вопросу об учреждении сербской архиепископии Св. Саввою в XIII в.* са великом пажњом читао је архимандрит Иларион (Руварца) [Радонић, 1932, 240].

¹⁰ Срби су понекад покушавали да са других духовних академија пређу у престоничку управо због Катедре за Историју Православних словенских Цркава. Такав аргумент, на пример, приликом покушаја преласка са Московске на Санктпетербуршку духовну академију навео је 1889. године Владимир Зеремски, потоњи епископ Иларион, познати српски библиста и црквени историчар (ЦГАМ. Ф. 229. Оп. 4. Д. 1402. Л. 5–6).

посведочио Глубоковски, ипак се може рећи да су постојали и позитивни резултати сарадње Паљмова и српских студената. Створена је својеврсна школа српске црквене историографије у Санкт Петербургу. На основу садржаја рецензија Паљмова на српске кандидатске дисертације може се закључити да је један део њих писан на основу истраживања архивске грађе у српским и руским архивама. Тиме су дисертације, несумњиво, добијале на квалитету. Чињеница је, такође, да су неки од српских ученика Паљмова касније постали плодни црквени историчари, попут Душана Јакшића и Павла Швабића. Поред ученика Паљмова допринос српској црквеној историографији дали су и ученици Ивана Јегоровича Троицког и наследника Паљмова на Катедри Василија Максимовича Верјушког. Ученик Троицког Марко Драговић сматра се утемељивачем историографије у Црној Гори. Своје прве научне кораке начинио је у Санкт Петербургу, пишући 1881. године кандидатску дисертацију под менторством Троицког, а под насловом *Митрополит черногорский Василий и его сношения с Россией*. Под менторством Верјушког 1917. године кандидатску дисертацију написао је Мирко Јовановић, а под насловом *Сербско-русские культурно-церковные отношения в XVIII в.* (ЦИИА СПб. Ф. 277. Оп. 2. Д. 136). Јовановић је као професор богословије у Призрену написао низ квалитетних црквеноисторијских радова, укључујући и један посвећен српско-руским црквеним везама [Јовановић, 1926, 16–30].

Мали број српских кандидатских дисертација писаних на дореволуционој Санктпетербуршкој духовној академији није био посвећен темама из српске црквене историје. Међу њима је дисертација Светог Мардарија (Ускоковића) посвећена пансловенским идејама Алексеја Степановича Хомјакова. Ово је једна од ретких српских кандидатских дисертација писаних у Санкт Петербургу која је сачувана (ОР РНБ. Ф. 573. Оп. 2. Д. 237). Дисертација одише панславистичким идејама у чијем центру се налази Русија као пансловенски центар са посебном мисијом у васељени.

* * *

Санктпетербуршку духовну академију и Српску Цркву везује значајно заједничко историјско-богословско наслеђе. Имена Светих Николаја (Велимировића), Јустина (Поповића), Мардарија (Ускоковића), Севастијана (Дабовића), патријарха Варнаве (Росића) трајно везују Академију на Неви са Српском Црквом. Неки од њих су завршили Академију, неки су на њој кратко боравили, али је она у сваком од њих оставила траг. Тај траг није био само интелектуалног, већ још важније духовног карактера. Не треба заборавити да је духовна атмосфера на Академији утицала на потоњег српског патријарха Варнаву (Росића) да баш у Санкт Петербургу прими монашки постриг. Љубав Светог епископа Николаја (Велимировића) према Руској Цркви и руском народу своје корене имала је у његовом студентском боравку у Санкт Петербургу. Тешка историја обе Цркве у XX веку утицала је да се некадашње плодне везе прекину и да се постепено почну обнављати тек крајем XX и почетком XXI века. Управо због будућих односа потребно је континуирано критичко проучавање заједничког наслеђа, пошто оно представља велики залог за будућност веза Санктпетербуршке духовне академије и Српске Цркве.

Источници и литература

Источници

1. Журналы заседаний (1884) — Журналы заседаний Совета СПбДА за 1883/1884 учебный год. СПб., 1884. С. 50–94.

2. Журналы заседаний (1886) — Журналы заседаний Совета СПбДА за 1884/1885 учебный год. СПб., 1886. С. 132–133.
3. ОР РНБ — Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (С.-Петербург). Ф. 573. Оп. 2. Д. 237.
4. ЦГИА СПб — Центральный государственный исторический архив г. С.-Петербурга. Ф. 277. Оп. 1. Д. 273; Д. 3839; Оп. 2. Д. 136.
5. ЦГАМ — Центральный государственный архив г. Москвы. Ф. 229. Оп. 4. Д. 1402.
6. ЦГИАУК — Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киев. Ф. 711. Оп. 1. Д. 11045; Оп. 3. Д. 2024.

Литература

7. Глубоковский (1999) — *Глубоковский Н. Н.* С.-Петербургская духовная академия во времена студенчества там патриарха Варнавы // Церковно-исторический вестник. 1999. № 2–3. С. 219–243.
8. Денић (1986) — *Денић Ч.* Школовање Срба у Русији крајем XVIII века и однос сународника према њима // Југословенске земље и Русија у XVIII веку / Ред. В. Чубриловић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1986. С. 239–262.
9. Драгутиновић (2017) — *Драгутиновић Д.* Животопис владике Мардарија. Чикаго. Лос Анђелес. Њу Јорк: Севастијан прес, 2017. 179 с.
10. Дучић (1892) — *Нићифор (Дучић), архим.* Српска автокефална архиепископија, Пећска патријаршија и нови подаци // Весник Српске Цркве. 1892. № 9. С. 876–884.
11. Јовановић (1926) — *Јовановић М.* Срби у руским школама у XVIII веку // Црква и живот. 1926. № 1–2. С. 16–30.
12. Карпук (2013) — *Карпук Д. А.* Санкт-Петербургская православная духовная академия — веки истории. М.; СПб.: Учебный комитет Русской Православной Церкви, Издательство богословской литературы «Аксион эстин», Духовно-просветительский центр Андреевского благочиния г. Москвы «Иліотропіон», 2013. 68 с.
13. Лаптева (2011) — *Лаптева Л. П.* Профессор Санкт-Петербургской духовной академии И. С. Пальмов как историк зарубежных церквей // Славянский альманах. 2010. М., 2011. С. 25–35.
14. Пальмов (1891) — *Пальмов И. С.* Закон о церковных властях Восточно-Православной Церкви в королевстве Сербии // Христианское чтение. 1891. № 1–2. С. 8–36; № 3–4. С. 406–416; № 5–6. С. 460–491.
15. Пальмов (1891) — *Пальмов И. С.* Исторический взгляд на начало автокефалии сербской церкви и учреждение патриаршества в древней Сербии // Христианское чтение. 1891. № 3–4. С. 345–405.
16. Пальмов (1892) — *Пальмов И. С.* Новые данные к вопросу об учреждении сербской архиепископии Св. Саввою в XIII в. // Христианское чтение. 1892. № 5–6. С. 421–458.
17. Пальмов (1895) — *Пальмов И. С.* Новости иностранной литературы, Историја српске православне цркве од првијех десетина VII века до наших дана од Архим. Никифора Дучича, Биоград 1894; Историја српске цркве епископа Никанора Ружичича, у Загребу 1893; Правила Православне Цркве с тумачењима, радња Никодима епископа Далматинско-го, Кн. 1, Нови Сад 1895 // Христианское чтение. 1895. № 5–6. С. 636–640.
18. Пальмов (1898) — *Пальмов И. С.* Блаженпочивший сербский митрополит Михаил как ревнитель церковного благоустройства и церковного мира // Христианское чтение. 1898. № 4. С. 455–470.
19. Пальмов (1905) — *Пальмов И. С.* Новейшее устройство Православной черногорской Церкви // Христианское чтение. 1905. № 5. С. 679–698; № 6. С. 811–832; № 7. С. 3–19.
20. Пальмов (1910) — *Пальмов И. С.* Закон о приходском духовенстве в Черногории // Христианское чтение. 1910. № 4. С. 508–526.
21. Пузовић (2016) — *Пузовић В.* Патријарх Варнава (Росић) и црквени спорови у «Заграничној Русији» // Србија и Русија 1814–1914–2014. Београд, 2016. С. 209–230.

22. Пузовић (2017) — *Пузовић В.* Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917. Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду; ЈП Службени гласник, 2017. 830 с.
23. Пузовић (2018) — *Пузовић В.* Иван Савич Палмов као истраживач српске црквене историје // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. 2018. №. 84. С. 63–73.
24. Радонић (1932) — *Радонић Ј.* Иларион Руварац и његови радови на пољу црквене историје // Споменица Илариона Руварца (1832–1932). Сремски Карловци: Историско друштво у Новом Саду, 1932. С. 229–244.
25. Чистович (1857) — *Чистович И. А.* История Санкт-Петербургской духовной академии. СПб.: Типография Якова Третьякова, 1857. 458 с.